

Prof. dr. Leo J. Koffeman

Moet kunnen?

Over de ruimte voor wijziging van de kerkorde

Rede ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar 2014-2015, alsmede het afscheid van prof. dr. Leo J. Koffeman als hoogleraar kerkrecht en oecumene aan de Protestantse Theologische Universiteit.

28 augustus 2015

Mevrouw de rector, geachte leden van de raad van toezicht, collega's en studenten, dames en heren,

De titel van dit afscheidscollege – 'moet kunnen?' met een vraagteken – zal menigeen wellicht doen denken aan een boekje dat een klein jaar geleden verscheen van de hand van Herman Pleij. Hij is hoogleraar middeleeuwse letterkunde, heeft een bijzondere belangstelling voor de cultuurhistorische achtergronden van de nationale identiteitsvorming, en is vooral daarom bekend van radio en tv. De titel van zijn boekje luidt: *Moet kunnen – op zoek naar een Nederlandse identiteit*.¹ In zijn geval zonder vraagteken, overigens. Voor Pleij kenmerkt een bepaalde mix van pragmatisme en tolerantie de Nederlandse identiteit. Het is inderdaad zo dat ik door die publicatie op het idee kwam mijn afscheidscollege deze titel te geven, maar daar blijft het dan ook praktisch bij.

U kunt achter het vraagteken – 'moet kunnen?' – ook een zekere bezorgdheid vermoeden, maar dat wil ik direct ook relativiseren. Het is niet mijn bedoeling om nu, bij mijn afscheid, als een soort *angry old man* te suggereren dat het kerkrechtelijk allemaal de verkeerde kant opgaat. Alsof tegenwoordig alles maar kan in de kerk, ook kerkordelijk. Mijn bijdrage vanmiddag bedoelt al helemaal geen uiting te zijn van wantrouwen jegens degenen die leiding geven aan de Protestantse Kerk in Nederland in een voor de kerken onzekere en uitdagende tijd. Maar ik signaleer wel dat er, juist vanwege die onzekerheid en die uitdagingen, de laatste jaren in toenemende mate sprake is van kerkelijke experimenten die hoe dan ook kerkrechtelijk *en theologische* vragen moeten oproepen, ook als men van harte instemt met de intentie van bedoelde experimenten. Vragen naar de ruimte die er is – en daarmee dus ook naar de grenzen aan die ruimte. Daar wil ik het vanmiddag graag over hebben.

De relevantie van die vraag zal voor de meesten van u wel helder zijn. Iedereen ziet dat de kerk verandert, enerzijds krimpt en anderzijds zich vernieuwt. Symposia bij het recente afscheid van verschillende collega's focusten daarop, elk vanuit hun eigen perspectief. Zo ook deze afscheidsrede. Hoe moet, en hoe *kan* het verder gaan?

In april jl. sprak de generale synode over het rapport *Kerk naar 2025: een verkenning*.² Daarin doet de synode, of althans haar moderamen, een prijzenswaardige poging om vooruit te kijken. In

¹ Herman Pleij, *Moet kunnen: op zoek naar een Nederlandse identiteit*, Amsterdam: Prometheus – Bert Bakker 2014.

² Zie: <http://www.protestantsekerk.nl/actueel/agenda/agenda/Paginas/Vergadering-Generale-Synode-April-2015.aspx>.

welke richting zal de Protestantse Kerk in Nederland zich de komende jaren ontwikkelen, wellicht moeten ontwikkelen, om trouw te blijven aan haar roeping? In *Kerk naar 2025* lezen we onder meer:

“Kerk is inhoud. Dat geldt ook voor de kerk naar 2025. Kerk is vorm. Ook dat geldt voor de kerk naar 2025. Een onderdeel van deze vorm is de organisatie. De kerk is ook een instituut. Als Protestantse Kerk hebben we een weloverwogen kerkorde die helpt om plaatselijk en landelijk met elkaar kerk te zijn. Op de organisatie en de kerkorde zijn we zuinig. Tegelijk zullen we ook eerlijk naar die organisatie en orde moeten kijken. Er is een breed gedeeld besef dat de inrichting van de kerk eenvoudiger en flexibeler moet worden, om zo energie vrij te maken voor de basics van kerkzijn”.³

Vereenvoudiging en flexibilisering zijn de sleutelwoorden. Ze komen in het laatste hoofdstuk van *Kerk naar 2025* terug in suggesties om plaatselijk met minder ambtsdragers toe te kunnen, de mobiliteit van predikanten te vergroten, het aantal klassicale vergaderingen te verkleinen (of ze zelfs geheel af te schaffen), en/of procedures voor conflictoplossing te stroomlijnen. Veel wijst er dus op dat de kerkordelijke regelgeving de komende tijd opnieuw op de schop zal gaan, en – ik herhaal – dat is zeker niet bij voorbaat verkeerd. Kerkrecht is levend recht.

Ruimte in de kerkorde zelf

Kerk naar 2025 vraagt om een flexibele kerkorde. Dat moet in elk geval kunnen, lijkt me. Dat heeft behalve met de inhoud ook te maken met de vorm waarin de kerkorde is gegoten. Daarover allereerst een enkele opmerking van meer technische aard.

Allereerst, de kerkorde kent een groot aantal zogenaamde kan-bepalingen, bepalingen waarin de kerkenraad of een meerdere vergadering de mogelijkheid krijgt iets te doen. Juridisch spreken we dan van regelend recht in plaats van dwingend recht. Er zijn dus niet alleen maar kerkordelijke verplichtingen en kerkordelijke verboden. Dit soort kan-bepalingen biedt vooral de plaatselijke gemeenten veel ruimte om eigen beleid te voeren en eigen vormen te kiezen. Het kan zinvol zijn dit instrument breder toe te passen.

Een tweede punt. Te veel is kerkordelijk nog altijd geregeld op het niveau van generale regelingen en zelfs ordinanties. Dat betekent dat telkens weer de synode dan wel de kleine synode moet besluiten over kerkordewijzigingen, en dat bovendien – voor zover het over de ordinanties gaat – de klassicale vergaderingen daarover moeten considereren. Zelfs technische wijzigingen van de kerkorde, zoals het herstel van een kennelijke fout, moeten deze weg gaan. Er zou veel voor te zeggen zijn om in de kerkorde een bepaling op te nemen die de generale synode bevoegd maakt om ordinantiewijzigingen in één instantie, dus zonder consideratieronde, mogelijk te maken in die gevallen waarin, bijvoorbeeld, de generale synode unaniem van mening is dat het hier gaat om een zaak van gering gewicht. Maar, belangrijker nog, het zou bovenal de flexibiliteit aanzienlijk bevorderen wanneer veel zaken zouden worden geregeld in de generale regelingen in plaats van in de ordinanties, dan wel in uitvoeringsbepalingen in plaats van in de generale regelingen.

Een laatste punt betreft de mogelijkheid van dispensatie. Toen mijn rooms-katholieke collega Ruud Huysmans bijna twintig jaar geleden afscheid nam als hoogleraar Canoniek recht, besteedde hij in zijn afscheidscollege⁴ ruime aandacht aan dit thema. De kern is dat de kerkelijke uitvoerende macht – in canoniek-rechtelijke taal ‘de jurisdictiedrager’ of ‘de administratieve macht’ genoemd –

³ *Kerk naar 2025*, 12.

⁴ R.G.W. Huysmans, *De administratieve macht in de r.k. kerk, brug tussen de wetten en de noden van het godsvolk*, Utrecht: Katholieke Theologische Universiteit 1996.

in beginsel de mogelijkheid kan hebben diegenen die onder haar bevoegdheid vallen dispensatie te geven van bepaalde verplichtingen. In Huysmans' woorden: "De administratieve macht moet op de noden van de kerkgemeenschap op vrije en scheppende wijze kunnen ingaan. Anders heeft zij geen zin, want zij dient voortdurend het generale en het singuliere, het algemene en het afzonderlijke te verbinden. De concrete, administratieve bestuurspraktijk van alle dag voert niet alleen wetten en algemene regels uit in een simpele toepassing van het abstracte op het concrete. Zij heeft een grote discretionaire en creatieve handelingsvrijheid ter wille van het heil. Daarom is zij niet per se gebonden aan materiële wetten. Men kan het ook anders zeggen. De administratieve macht moet de wet kunnen doorbreken met besluiten, die voor de concrete situatie kracht van wet hebben, ook al hebben zij niet de waarde van wet".⁵ Deze bevoegdheid te dispensereren wordt gemotiveerd vanuit het heil. Men hoort in deze formulering iets doorklinken van die opvallende slotbepaling in de *Codex Iuris Canonici*, het *Wetboek van Canoniek Recht* van de Rooms-Katholieke Kerk, die zegt dat het heil der zielen in de Kerk steeds de hoogste wet moet zijn.⁶ De Codex kent in dat perspectief een apart hoofdstuk over dispensaties.⁷ Zo kunnen bisschoppen onder bepaalde voorwaarden vrijstellen van louter kerkelijke wetten: "De plaatselijke Ordinaris kan dispensereren van diocesane wetten en, zo dikwijls hij dat voor het geestelijk welzijn van de gelovigen bevorderlijk acht, van wetten uitgevaardigd door een plenair of provinciaal Concilie of door de bisschoppenconferentie".⁸

De kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland spreekt nergens over de mogelijkheid dat bijvoorbeeld het breed moderamen van een classicale vergadering, de kleine synode of het moderamen van de generale synode dispensatie kan verlenen van kerkordelijke verplichtingen. Ik zou daar wel voor willen pleiten, juist omwille van de flexibiliteit – die niet per se een waarde in zichzelf is, maar wel van betekenis kan zijn voor het welzijn van de kerk en haar mensen. Dispensatie kan in beginsel gegeven worden door diegene die ook de regels stelt. Dus zou de generale synode in elk geval de mogelijkheid kunnen en moeten hebben om te dispensereren van de regels die zij zelf ook kan wijzigen, zoals die in de generale regelingen. In dat geval zouden soms wijzigingen in de generale regeling niet nodig zijn.⁹ In ord. 4-27 zou daartoe een nieuw lid kunnen worden ingevoegd, met als mogelijke tekst:

"De kleine synode is bevoegd op een daartoe strekkend verzoek dispensatie te verlenen van verplichtingen die zijn vastgelegd in de generale regelingen dan wel in andere bepalingen, voor zover deze generale regelingen en bepalingen door of vanwege de generale synode of de kleine synode bevoegd zijn vastgesteld".¹⁰

⁵ Huysmans, 12. Vgl. "... de jurisdictiedrager [heeft] in zijn concrete voorzieningen voor de gelovigen een zekere vrijheid ten opzichte van de wetten (...). Hij zoekt wat recht en billijk is en stelt van de kerkelijke wetten vrij of wijkt daarvan af" (6). "Tot de normaliteit van het rechtscheppende proces behoort in deze benadering het afwijken van de wetten als dit gewenst is. De dispensatie en het privilege zijn uitingen, de voornaamste uitingen van dit vermogen, maar zij putten dit niet uit" (7).

⁶ Vgl. CIC, c. 1752.

⁷ Vgl. CIC, cc. 85-93.

⁸ CIC, c. 88.

⁹ Men denke bijvoorbeeld aan de recente kwestie rond het gastlidmaatschap in Purmerend; zie de website van de Protestantse Kerk in Nederland, www.protestantsekerk.nl (zoek 'gastlidmaatschap').

¹⁰ Men kan ook denken aan een nieuw lid in ord. 4-5: 'Ambtelijke vergaderingen zijn bevoegd op verzoek dispensatie te verlenen van verplichtingen die bestaan krachtens door of vanwege de betrokken ambtelijke vergadering bevoegd vastgestelde regelingen'.

De synode zou dan ook haar moderamen in dit opzicht een machtiging kunnen geven om namens haar dispensatie te verlenen, met verantwoording achteraf. De kerkorde zou het ook mogelijk kunnen maken – door een wijziging van ord. 4-16-6 – dat het breed moderamen van een classicale vergadering bij de uitvoering van zijn kerkordelijke taken de bevoegdheid zou krijgen kerkenraden en predikanten dispensatie te verlenen van verplichtingen waarbij dit breed moderamen een toezienende taak heeft. Concreet zou het breed moderamen dan in bepaalde gevallen een kerkenraad bijvoorbeeld dispensatie kunnen geven van de verplichting eerst de leden van de gemeente te horen voordat een bepaald besluit genomen wordt. Met uiteraard ook hier het ‘heil der zielen’ als het criterium.

Het zou de moeite waard zijn de mogelijkheden voor dispensatie verder te verkennen. Natuurlijk impliceert een dergelijke benadering risico’s, bijvoorbeeld het gevaar van willekeur en rechtsongelijkheid. Alles heeft zijn prijs. In elk geval is handhaving van een onafhankelijke kerkelijke rechtspraak die achteraf corrigerend kan optreden en grenzen kan stellen, essentieel.

Er zijn dus zeker mogelijkheden om te komen tot een flexibeler kerkordelijk bestel. Maar dat ontslaat ons niet van de plicht na te denken over de theologische kaders waarbinnen noodzakelijke kerkordelijke veranderingen plaats kunnen vinden. Het kan niet alleen gaan om juridische criteria, zoals consistent en eenduidig taalgebruik,¹¹ of om morele criteria, zoals: het moet wel eerlijk toegaan in de kerk.

Bij het vaststellen van kerkordelijke bepalingen spelen ook theologische criteria een rol. Wie bijvoorbeeld nadenkt over de zending van de kerk, moet goed luisteren naar wat in het missiologisch debat aan de orde is. Maar kunnen we de *theologische* ruimte voor verandering enigszins in kaart brengen? Dat betekent per definitie ook dat grenzen in beeld komen. Zijn er theologische argumenten die de ruimte voor wijziging van de kerkorde bepalen, en dus ook beperken?

Louter kerkelijk recht?

Het is denkbaar een onderscheid te maken tussen bepalingen die wel en bepalingen die niet veranderd mogen worden. De traditie van het rooms-katholieke canonieke recht doet dat door drie categorieën van kerkelijk recht te onderscheiden, resp. het ‘louter kerkelijke recht’, het natuurrecht en het goddelijk recht.¹²

Het louter kerkelijk recht is geformuleerd met het oog op tijd, plaats en omstandigheden, en daarom altijd voor verandering vatbaar. We kunnen ons daarbij ook, nee zeker, als protestanten gemakkelijk iets voorstellen. Is voor protestanten niet alle kerkrecht in die zin ‘louter kerkelijk’? Kerkrecht is levend recht, zegt bijvoorbeeld Karl Barth.¹³ Het is dynamisch, voortdurend aan verandering onderhevig. Zo hoort het, en zo is het. De geschiedenis van de Protestantse Kerk in Nederland illustreert dat. In de ruim tien jaar dat de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland vigeert is de tekst van de ordinanties op meer dan tweehonderd plaatsen gewijzigd en die van de generale regelingen royaal boven de honderdvijftig maal, voor het overgrote deel als gevolg van een

¹¹ Zie voor deze discipline binnen de rechtswetenschap, ook wel aangeduid als ‘legisprudentie’ o.a.: Philip Eijlander & Wim Voermans, *Wetgevingsleer*, Meppel: Boom 2000; Ian McLeod (red.), *Principles of Legislative and Regulatory Drafting*, Oxford & Portland Oregon: Hart Publishing 2009. In het kerkrecht is de legisprudentie een nog nauwelijks ontwikkeld aspect.

¹² Vgl. Ton Meijers, *Compendium van het katholiek canoniek recht, Deel I: Inleiding en volk Gods*, Nijmegen: Valkhof Pers 2013, 23vv.

¹³ Vgl. Karl Barth, *Die kirchliche Dogmatik*, IV/2, Zürich: Zollikon 1964², 805-815. Vgl. Leo J. Koffeman, *In Order to Serve: An Ecumenical Introduction to Church Polity*, Zürich: LIT Verlag 2014, 73.

evaluatie van het functioneren van de kerkorde die in 2008 werd ingezet en die leidde tot een groot aantal aanpassingen die per 1 januari 2013 zijn ingegaan. Veel van die wijzigingen zijn nogal technisch van aard, en betreffen bijvoorbeeld de samenstelling en taak van de ambtelijke vergaderingen. Andere zeggen veel meer over de uitdagingen waarvoor de kerk zich in onze tijd gesteld ziet: ik denk dan bijvoorbeeld aan regelingen die het missionair gemeente-zijn of de positie van de kerkelijke werkers betreffen.

De kerkorde wordt bij ons makkelijk aangepast, naar mijn indruk ook makkelijker dan in veel met ons verwante kerken wereldwijd. Misschien speelt hier toch ook wel iets mee van het pragmatisme dat Herman Pleij kenmerkend acht voor de Nederlandse identiteit.¹⁴ 't Moet toch kunnen? De aanleidingen en redenen om de kerkorde te wijzigen zijn verschillend. Soms ligt een vraag of een klacht van een plaatselijke gemeente aan de basis van zo'n wijziging. Ook gebeurt het wel dat het generale college voor de kerkorde zelf een onduidelijkheid of inconsequentie in de kerkorde signaleert. Recent spelen vaak motieven als efficiëntie, kostenbesparing en afslanking van de bovenplaatselijke organisatie een rol. Vaak gaat het om de vertaling in kerkordelijke termen van synodebesluiten of van bindende afspraken die elders – bijvoorbeeld in het Georganiseerd Overleg Predikanten – zijn gemaakt. Relatief vaak betreft het regelgeving die op de een of andere manier te maken heeft met de positie van predikanten. In zulke gevallen zijn soms ook theologische vragen aan de orde, zij het lang niet altijd expliciet, maar daar wordt het dus wat mij betreft interessanter.

De gewone gang van zaken is dat het generale college voor de kerkorde – waarvan ik met veel genoegen deel uitmaak – een opdracht van de generale synode of een verzoek van het moderamen van de synode ontvangt om een advies uit te brengen met het oog op een gewenste wijziging van de kerkorde. Meestal stelt het generale college voor de kerkorde zich in zijn advisering van de generale synode volgend op: als de synode iets wil, dan 'moet het toch ook kunnen'. Maar soms meent het college een gevraagde kerkordewijziging toch niet – of althans niet zó als werd gevraagd – te moeten voorleggen aan de synode. Ook dan kunnen verschillende motieven een rol spelen: een gewenste wijziging kan bijvoorbeeld naar het oordeel van het generale college niet passen binnen het systeem van de kerkorde, of op gespannen voet staan met het burgerlijk recht of met wat in de burgerlijke samenleving gebruikelijk is. Een enkele keer spelen ook in zulke situaties theologische motieven een rol. Iedereen is het er gelukkig wel zo ongeveer over eens dat de opdracht van het generaal college voor de kerkorde zich niet beperkt tot het juridisch vertalen van wat ook maar van hem wordt gevraagd. Niet alles moet kunnen. Of toch wel?

Goddelijk recht?

Het rooms-katholieke canonieke recht kent niet alleen het veranderlijke, louter kerkelijke recht. Kenmerkend zijn juist de twee onveranderlijke vormen van canoniek recht, het goddelijk recht en het natuurrecht. Eigenlijk moet ik zeggen: het positieve goddelijke recht (*ius divinum positivum*) en het natuurlijke goddelijke recht (*ius divinum naturale*), want ook het natuurrecht is in deze conceptie te herleiden tot de wil van God. Over het natuurrecht later meer. Eerst wil ik ingaan op de categorie van het positieve goddelijk recht, dat wil zeggen het recht dat 'alleen in geloof kan worden gekend omdat het berust op de openbaring'. Mijn rooms-katholieke collega Ton Meijers zegt daarover onder meer:

¹⁴ Vgl.: "Moet kunnen. Daarin ligt veel opgesloten van wat ons beweegt. Je kunt het dagelijks horen bij de patatkraam of in de ministerraad, en overal daartussenin. Het drukt van alles uit, wat handig is in een land dat zo uiteenlopend wil denken. Alles is in principe te doen, als je maar wilt", Pleij, *Moet kunnen*, 76v.

“In het canoniek recht heeft het goddelijk recht de inrichting van de kerk op het oog, zoals die op de openbaring berust. Het gaat dan om de constitutieve inrichting van de kerk, waaraan de gehele geloofsgemeenschap omwille van het geloof trouw blijft en die de kerk derhalve niet kan wijzigen, aanpassen of afschaffen. Een bepaling die op het goddelijk recht berust, brengt een canon tot uitdrukking door expliciet naar de intentie van Christus (de Heer) of naar de goddelijke oorsprong van de bepaling te verwijzen”.¹⁵

Deze vorm van goddelijk recht is gefundeerd in de ecclesiologie, de theologische visie op wat de kerk is. In feite gaat het hier vooral om de stelselprincipes van de Rooms-Katholieke Kerk als een episcopale kerk. Zo moet men denken aan het fundamentele onderscheid tussen de gewijde bedienaren en de leken (canon 207 § 1), aan de universele verantwoordelijkheid van de paus (canon 331 § 1), aan het bisschopsambt (canon 375 § 1) en aan de collegiale verbondenheid van paus en bisschoppen (canon 330). De op deze principes berustende kerkrechtelijke structuur van de *romana* wordt hiermee verankerd in Gods wil, en daarmee gesanctioneerd. Kenmerkend hiervoor is de sterk personaal ingekleurde uitoefening van het kerkelijk ambt, zulks in onderscheid van het collegiale accent in de presbyteriaal-synodale traditie en het communale accent in het congregationalisme.¹⁶

Bepalingen van goddelijk recht zijn in het canonieke recht “naar hun inhoud onveranderlijk, hoewel de formulering ervan kan worden verfijnd”.¹⁷ Echter, daar liggen nog wel enkele problemen. Allereerst is niet altijd helder tot welke categorie een bepaalde canonieke rechtsregel behoort: zo wordt de regel van canon 1024, “Alleen een gedoopte man ontvangt geldig de heilige wijding” (waarmee dus de toelating van vrouwen tot het ambt wordt geblokkeerd) door velen als van goddelijk recht beschouwd, maar het staat er niet met zo veel woorden,¹⁸ en over het algemeen wordt *ius divinum*, zoals betoogd, wel expliciet als zodanig aangeduid, door zinsneden als ‘krachtens goddelijke instelling’. Wat dus precies tot het *ius divinum* behoort, is niet op voorhand helder.

Daar komt nog iets bij. De Duitse rooms-katholieke canonist Helmuth Pree heeft laten zien dat – in weerwil van de theorie – in de geschiedenis wel degelijk sprake is geweest van het schrappen van wettelijke normen die ooit als van goddelijk recht werden beschouwd, zoals het renteverbod en het afwijzen van godsdienst- en gewetensvrijheid.¹⁹ Met een beroep op het goddelijk recht ben je er dus niet. Steeds weer zal, zo zegt hij, stap voor stap de weg moeten worden begaan van de hoogste norm naar de concretisering in rechtsregels en de toepassing daarvan in een individueel geval: *alle* kerkelijk recht, ook als het goddelijk genoemd wordt, is nu eenmaal *ook* historisch en contextueel van aard.

Protestanten van nu zullen veelal niet alleen niet kunnen instemmen met de hier genoemde voorbeelden van goddelijk recht, maar ook sowieso vragen stellen bij de mogelijkheid kerkordelijke bepalingen rechtstreeks af te leiden uit de openbaring in de Schrift, en in die zin te spreken van goddelijk recht.²⁰ Karl Barth stelt het thema aan de orde, maar wijst het concept ook direct af. Hij

¹⁵ Meijers, *Compendium*, 23.

¹⁶ Vgl. Faith and Order Commission, *Baptism, Eucharist, Ministry*, Faith and Order Paper 111, Geneva: WCC 1982, *Ministry*, § 26. Hierna: BEM/M.

¹⁷ Meijers, *Compendium*, 23.

¹⁸ Vgl. Meijers, *Compendium*, 27.

¹⁹ Vgl. Helmuth Pree, ‘The Divine and the Human of the *Ius Divinum*’, in: [Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Kerkelijk Recht (ed.)], *In Diversitate Unitas*, Monsignor W. Onclin Chair 1997, Leuven: Peeters 1997, 23-41, 25.

²⁰ Erik Wolf spreekt voorzichtig van ‘biblische Weisung’, die zeker van belang is voor het kerkrecht, voor zover zij corrigerend grenzen aangeeft, legitimerend wijst op wat fundamenteel is en normerend voorbeelden geeft, maar die niet juridiserend, biblicistisch of fundamentalistisch moet worden gehanteerd; hij concludeert:

doet dat in het kader van zijn (hierboven al even aangeduide) typering van het kerkrecht als ‘levend recht’, één van de vier – zoals hij het aanduidt – ‘vooronderstellingen met een aantoonbare theologische geldigheid voor alle kerkrecht’:²¹ kerkrecht is levend, liturgisch, dienend en exemplarisch van aard. Kerkrecht *moet* wat Barth betreft om theologische redenen levend recht zijn. Er is niet een fundamenteel onveranderlijke kern, maar juist de veranderbaarheid is van fundamenteel belang! Omdat kerkrecht levend recht is, moet het in staat zijn steeds in te spelen op nieuwe omstandigheden: het is dynamisch, menselijk, altijd voorlopig, het is nooit af. Het gaat immers om voortdurende, levende en actuele gehoorzaamheid aan Christus. Het is juist daarom altijd en voluit menselijk recht.²²

Beginselen van gereformeerd kerkrecht

Barth’s afwijzing van een *ius divinum* is niet zonder meer representatief voor de gereformeerde kerkrechtelijke traditie,²³ ook al komt men deze uitdrukking daar minder tegen. Onze traditie heeft op vergelijkbare wijze getracht de ruimte voor verandering te begrenzen. Moet alles kunnen? Natuurlijk niet! Niet alles kan; er zijn immers beginselen van gereformeerd kerkrecht, en die bepalen nadrukkelijk de ruimte tot wijziging van de kerkorde. Wat we ook willen, het moet wel passen in het typisch gereformeerde – maar in Nederland ook door de Lutheranen aanvaarde – zogenaamde presbyteriaal-synodale stelsel; daarin hebben op plaatselijk niveau kerkenraden, op regionaal niveau de classicale vergadering en eventueel de particuliere synode, en op landelijk niveau de generale synode het voor het zeggen. *Kerk naar 2025* lijkt dit beginsel te onderschrijven waar gezegd wordt: “Daarbij staat niet ter discussie dat onze kerk een presbyteriaal-synodaal karakter heeft”. Zo is het – en zo moet het kennelijk ook blijven. Waarom eigenlijk, dat is de vraag.

Dat laatste illustreert misschien het ontbreken van een open theologische discussie. Wat zich op kerkrechtelijk gebied historisch heeft ontwikkeld, heeft een eigen vanzelfsprekendheid gekregen, zo niet een geur van heiligheid. Dat geldt niet alleen voor het katholieke *ius divinum*, maar zo kennen we ook een lange gereformeerde kerkrechtelijke traditie die er feitelijk op gericht was het presbyteriaal-synodale stelsel zoals zich dat uitkristalliseerde in de Dordtse kerkorde van 1619 – en zoals het nog medebepalend is voor de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland – theologisch te legitimeren. Zoals het was, en is, zo moet het ook zijn. In die lijn wordt vanouds ook in onze geschiedenis een aantal beginselen van gereformeerd kerkrecht geformuleerd.

Mijn collega uit Stellenbosch, Mary-Anne Plaatjies van Huffel, heeft die traditie nog eens geëvalueerd,²⁴ en zij onderscheidt zeven basisbeginselen. Als eerste noemt zij: zelfbestuur onder

“Rechte Interpretation der biblischen Weisung für die kirchliche Ordnung muss deshalb stets ökumenisch-theologisch ausgerichtet bleiben”, Erik Wolf, *Ordnung der Kirche: Lehr- und Handbuch des Kirchenrechts auf ökumenischer Basis*, Frankfurt am Main: Klostermann 1961, 469.

²¹ “Voraussetzungen alles Kirchenrechtes”: “Sie sind in ihrer theologischen Verbindlichkeit für alles Kirchenrecht aufweisbar”; Barth, *KD IV/2*, 781.

²² “Das ist aber das Weitere, was dazu zu sagen ist: es kann alles kirchliche Recht ... nur menschliches, nicht göttliches Recht (*ius humanum*, nicht *ius divinum*) sein wollen”; Barth, *KD IV/2*, 808.

²³ Om alle misverstanden te voorkomen: ik spreek van ‘gereformeerd’ kerkrecht niet als onderscheiden van ‘hervormd’ kerkrecht; ‘gereformeerd’ is de geijkte aanduiding voor de traditie waarin de Protestantse Kerk in Nederland staat, en waarin ook onder meer zowel de vroegere Nederlandse Hervormde Kerk als de vroegere Gereformeerde Kerken in Nederland stonden. Vgl. art. I lid 4 PKO: “...waardoor de kerk zich verbonden weet met de gereformeerde traditie”.

²⁴ Mary-Anne Plaatjies van Huffel, ‘The Relevance of Reformed Church Polity Principles. Revisiting the Concept’, in: Allan J. Janssen & Leo J. Koffeman (eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts. Ecclesiological and Historical Contributions. Proceedings of the International Conference, Utrecht, The*

Christus als het Hoofd der kerk. Zelfbestuur in de zin van: organisatorische vrijheid ten opzichte de burgerlijke overheid, dus scheiding van kerk en staat. Niet de overheid maar koning Jezus bepaalt de regels, door zijn Woord en Geest. De daaropvolgende drie kenmerken kan men samenvatten onder de noemer: afwijzing van alle hiërarchie in de kerk. Zij noemt namelijk als tweede de beperkte autonomie van de plaatselijke gemeente, als derde de denominationele banden ten dienste van het welzijn van de kerk, ofwel de federatieve verbondenheid van de gemeenten, en als vierde de beperkte macht en verantwoordelijkheden van kerkelijke vergaderingen. Kort en goed: geen hiërarchie, want het presbyteriale, de centrale rol van de plaatselijke kerkenraad, staat voorop. De daarop volgende drie beginselen relativeren dat dan weer enigszins door ook het synodale aspect in rekening te brengen. Als vijfde beginsel noemt Plaatjies van Huffel de noodzaak en het karakter van christelijke tucht, als zesde het recht van appel en als zevende en laatste beginsel de bevoegdheid van meerdere vergaderingen in geval van wangedrag. Kort samengevat gaat het om een paar uitgangspunten die in kerkrechtelijke discussies in onze kringen te pas en niet zelden ook te onpas worden verwoord: de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente, voor sommigen met inbegrip van het recht je als gemeente af te scheiden van de kerk als geheel, en de afwijzing van elke vorm van hiërarchie. Dat Plaatjies deze beginselen niet alleen maar in historisch perspectief beschrijft, maar ze ook zelf onderschrijft blijkt uit haar slotzin: "I submit that all reformed churches should adhere to the minimum set of reformed church governance principles".²⁵

Op de keper beschouwd loopt deze benadering in belangrijke mate parallel met het rooms-katholieke concept van het *ius divinum*. Ook hier gaat het om stelselprincipes,²⁶ die in dit geval aan de basis van het presbyteriaal-synodale systeem liggen. Ze worden gefundeerd in wat in het eerste beginsel wordt aangeduid als zelfbestuur onder Christus als het Hoofd der kerk. Nu is juist de collegiaal ingekleurde uitoefening van het kerkelijk ambt bepalend, in onderscheid van het personale accent in de episcopale traditie en het communale accent in het congregationalisme. Deze benadering suggereert in feite een gereformeerd *ius divinum*, nu tot uitdrukking gebracht in het presbyteriaal-synodale stelsel. Maar de vraag blijft dan toch hoe het eerste beginsel, de ondergeschiktheid aan Christus als het Hoofd der Kerk, de theologische basis kan vormen voor de presbyteriaal-synodale stelsel. Kan men zo een historische ontwikkeling sanctioneren?

Ook bij het concept 'beginselen van gereformeerd kerkrecht' moet men daarom vragen stellen. Alleen al de term 'beginselen' is in zichzelf niet helder, want hij kan zowel een beschrijvende als een normatieve betekenis hebben. Hij staat volgens Van Dale voor 'eenvoudigste eigenschappen, grondslagen' (daarin ligt het accent op het beschrijvende), maar ook voor onder meer 'grondstelling van een systeem of theorie' en 'overtuiging waarnaar iemand handelt' (met een meer normatieve betekenis).²⁷ Het is historisch gesproken niet moeilijk aan te tonen dat de zeven door mijn Zuid-Afrikaanse collega genoemde beginselen een grote rol hebben gespeeld in de kerkordelijke vormgeving van de kerken in de traditie van de Dordtse kerkorde. Met elkaar vormen ze een herkenbaar raamwerk waarvoor een sterke afkeer van elke vorm van hiërarchie kenmerkend is, terwijl tegelijk gepoogd wordt op alle niveaus vorm te geven aan kerkelijke gemeenschap. In die zin kunnen zij als beginselen wordt aangeduid. Maar daarbinnen kun je het kennelijk nog stevig oneens zijn over de reikwijdte en betekenis van elk van deze beginselen: de Protestantse Kerk in Nederland

Netherlands, 7-10 November, 2011. Volume I, Church Polity and Ecumenism: International Perspectives 2, Zürich: LIT-Verlag 2014, 29-47.

²⁵ Plaatjies Van Huffel, *Relevance*, 46.

²⁶ Hans Dombois zou hier van 'transcendentiaal kerkrecht' spreken; zie: Koffeman, *In Order*, 31-35.

²⁷ Zie: Van Dale, *Groot woordenboek van de Nederlandse taal*, Utrecht/Antwerpen 2005¹⁴, s.v. 'beginsel'.

maakt daarin heel andere keuzes dan de kerken die de Dordtse kerkorde onverkort handhaven. Eigenlijk kan alleen het eerste beginsel, en dan nog slechts ten dele, normatief van aard zijn: het beginsel dat de gehoorzaamheid aan Jezus Christus de regels moet bepalen. Karl Barth en Erik Wolf verwoordden ditzelfde beginsel door de kerk als een 'bruderschaftliche Christokratie'²⁸ aan te duiden. Die fundamentele overtuiging is echter niet exclusief gereformeerd; ten diepste delen alle kerkelijke tradities die met elkaar, ook al verbinden ze daaraan heel verschillende kerkrechtelijke consequenties. Als onderscheidend criterium kan het in elk geval niet functioneren. En de vraag naar de ruimte voor verandering kun je er niet zo maar mee beantwoorden.

Natuurrecht

Met 'goddelijk recht' of 'op de Schrift gebaseerde beginselen van gereformeerd kerkrecht' komen we dus niet verder. Maar er is nog een derde categorie die onze aandacht vraagt wanneer we zoeken naar zoiets als voorgegeven grenzen van de ruimte om de kerkorde te wijzigen, namelijk de categorie van het natuurrecht. Ik duidde al aan dat dit in het canonieke recht een aparte categorie vormt naast het 'louter kerkelijk recht' en het 'positief goddelijk recht' dat op de openbaring gefundeerd wil zijn. Waar het positief goddelijk recht vooral betrekking heeft op de structuur van de kerk, heeft het natuurrecht een sterke ethische component.²⁹ Natuurrecht kan – naar katholieke overtuiging – met de menselijke rede uit de scheppingsorde worden gekend. Gereformeerden denken hier vanouds wel in termen van de algemene openbaring:³⁰ mensen weten in morele vragen met hun gezonde verstand wel wat moet en mag. Daarvoor hoeven ze alleen maar te kijken hoe de wereld, de schepping, in elkaar zit. De normen die op deze wijze kenbaar zijn dienen in deze conceptie als fundamentele richtlijnen voor de totstandkoming en de toepassing van het positieve recht, zoals dat bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in een burgerlijke wet of een kerkorde.

Binnen het rooms-katholieke canonieke recht is dit, zoals we zagen, een klassieke opvatting, die uitloopt op het bestaan van een afzonderlijke categorie van natuurrechtelijke bepalingen binnen het canonieke recht. De sterk ethische connotatie blijkt al daaruit dat het hier vooral om het huwelijksrecht gaat: van natuurrechtelijke aard is bijvoorbeeld het fundamentele recht van mensen om in vrijheid een huwelijk te sluiten, en op grond daarvan de canoniek-rechtelijke waardering en bescherming van het huwelijk van man en vrouw, gericht op het welzijn van de echtgenoten en het opvoeden van kinderen, en door de kerk als een sacrament beschouwd.³¹

Protestantse theologen hebben veelal moeite met het concept natuurrecht.³² Feit is dat met een beroep daarop in de geschiedenis maar al te vaak groepen mensen in kerk en samenleving zijn onderdrukt of gemarginaliseerd. De natuur zou leren dat de vrouw aan de man onderworpen dient te zijn, en homoseksualiteit werd als tegennatuurlijk en daarom verwerpelijk afgewezen. Vanuit een

²⁸ Vgl. Barth, *KD IV/2*, 770v., Wolf, *Ordnung*, 155vv.; vgl. ook Pieter Coertzen, *'Decently and in Order': A Theological Reflection on the Order for, and the Order in, the Church*, Leuven: Peeters 2004, 91-98.

²⁹ Overigens kan het natuurrecht ook worden gezien als fundamenteel voor de structuur van de kerk, in een verenigingsrechtelijke opvatting van het kerkrecht, zoals bv. te vinden in het collegialisme.

³⁰ Vgl. voor een nog altijd lezenswaardige genuanceerde beschouwing over de problematiek van het natuurrecht ook: G.C. Berkouwer, *De Algemene Openbaring*, Kampen: Kok 1951, 157-181; Vgl. ook G. van den Brink & C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, Zoetermeer: Boekencentrum 2012, 174-181.

³¹ Vgl. CIC, c. 1085 en 1055 § 1; Meijers noemt daarnaast als voorbeelden c. 215 (kerkelijk recht van vereniging en vergadering) en c. 1269 (vermogensverwerving); vgl. Meijers, *Compendium*, 25v.

³² Wagner spreekt concluderend over de "fundamentele Unklarheiten der sich als 'kritisch' verstehenden Auseinandersetzung der protestantischen Theologie mit den Naturrechtstraditionen", Falk Wagner, 'Natuurrecht II: Neuzeitliche und evangelische Interpretationen seit der Reformation', in: *TRE* 24, 153-185, 179; Vgl. voor de verhouding van kerkrecht en natuurrecht ook: Wolf, *Die Ordnung der Kirche*, 469-480.

kerkrechtelijk perspectief kan men denken aan de moeizame discussie in kerk en synode rond de totstandkoming van ord. 5-4, waarin uiteindelijk de mogelijkheid van het zegenen van andere levensverbintenissen dan het huwelijk van man en vrouw – en dus met name het huwelijk van mensen van gelijk geslacht – is vastgelegd. De nu geldende, juridisch onvoldragen tekst van ord. 5-3 en 5-4, over het huwelijk en over andere levensverbintenissen, draagt nog de sporen van die in feite onbeslist gebleven strijd. Het verzet tegen ord. 5-4 bleef tot het laatste toe sterk, en het is evident dat daarachter wel degelijk (ook) een natuurrechtelijke visie op het huwelijk van man en vrouw lag. Maar ook wie pleit voor de erkenning van het homohuwelijk doet dat nogal eens met natuurrechtelijke argumenten, als namelijk de fundamentele gelijkheid van alle mensen, en daarmee de afwijzing van elke vorm van discriminatie, wordt beargumenteerd vanuit de universele betekenis van de mensenrechten.

De preambule van de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* zet in met de woorden “Overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en van de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld...”.³³ Het spreken over de *inherente* waardigheid en de *onvervreembare* rechten van alle mensen heeft een sterk natuurrechtelijke ondertoon. Zo is het moderne discours over mensenrechten ingezet, bij het natuurrecht.

Het kerkelijk recht heeft een complexe relatie tot de mensenrechten. Enerzijds zijn het juist de mensenrechten – en is het in onze context in het bijzonder het grondrecht van de godsdienstvrijheid zoals vastgelegd in artikel 6 van de grondwet – waardoor de kerk de vrijheid heeft haar eigen organisatie vorm te geven, en dus ook haar eigen recht te creëren.³⁴ Tegelijk is het voor kerken veelal niet vanzelfsprekend, en zelfs niet eenvoudig, om in eigen kring ruimte te geven aan wat in brede kring als onbetwistbare mensenrechten te boek staat. Juist het beroep op de godsdienstvrijheid maakt het mogelijk binnen de kerk andere grondrechten zoals het non-discriminatiebeginsel – in de toelating van vrouwen of homoseksuelen tot het ambt – te beperken.

In het discours rond de inhoud van de mensenrechten staat men zo steeds weer voor de vraag of men hier moet spreken van een vorm van natuurrecht, of dat het veeleer louter gaat om cultureel bepaalde, in feite Westerse normen die geen algemene geldigheid kunnen claimen. Enerzijds is er een breed gedeeld besef dat de kern ervan, de erkenning van de menselijke waardigheid als voorgegeven, niet kan worden gereduceerd tot een louter cultuurbepaalde waarde. Anderzijds maakt de doorlopende discussie over welke rechten dan wel en welke niet begrepen zijn in de fundamentele rechten van de mens, en hoe zij precies moeten worden geïnterpreteerd, wel duidelijk dat in de concretisering allerlei culturele vooronderstellingen een grote rol spelen.

Juist deze discussie laat het fundamentele probleem van het concept ‘natuurrecht’ zien: hoe kan men vaststellen wat eigen is aan de ‘natuur’? Wat is *nature*, en wat is *nurture*, of *culture*? Immers, wat in een bepaalde historische setting natuur genoemd wordt, wordt in later tijd soms als een cultureel fenomeen benoemd. Het voert hier te ver – en het valt ook buiten mijn competentie – om verder in te gaan op de academische discussie rond het al dan niet aanvaarden van de categorie van het natuurrecht, de verhouding van ethiek en recht, en al wat daarmee samenhangt. Mij lijkt het in elk geval niet mogelijk en niet zinvol binnen het kerkelijk recht een bepaalde categorie van

³³ Het is veelzeggend dat de 8^e assemblee van de Wereldraad van Kerken (Harare 1998) deze tekst bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Universele Verklaring tot uitgangspunt van haar eigen Verklaring maakte; zie Diane Kessler (ed.), *Together on the Way: Official Report of the Eighth Assembly of the WCC*, Geneva: WCC 1999, 102-205.

³⁴ In die zin is de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland, via art.2:2 BW, gefundeerd op art. 6 Gw.

rechtsbepalingen bij voorbaat buiten de discussie over de veranderbaarheid van het recht te houden met als argument dat het hier om natuurrechtelijke gegevens zou gaan. Culturele verworvenheden als het gelijkheidsbeginsel zullen hun waarde moeten bewijzen *in* het debat: ze kunnen daar niet buitengehouden worden.

Tussenbalans

Het eerste deel van dit college samenvattend kan ik zeggen: zowel de canonieke categorie van het goddelijk recht – met inbegrip van het natuurrecht – als de in onze traditie herkenbare ‘beginselen van gereformeerd kerkrecht’ herinneren kerk en theologie er in elk geval aan dat ook in kerkrechtelijke vragen het uiteindelijk gaat om de gehoorzaamheid aan God zoals Hij zich in Christus heeft laten kennen. Ik vind dat mooi geformuleerd in een overzicht van gemeenschappelijke rechtsregels in de Anglicaanse traditie, waar gezegd wordt dat ‘het recht de geopenbaarde wil van God dient te weerspiegelen’:³⁵ de term ‘weerspiegelen’ vermijdt een identificatie van goddelijke wil en kerkrecht, en de focus op de openbaring roept onmiddellijk de vraag op naar de Bijbelse hermeneutiek.

Tegelijk is daarmee nog weinig concreets gezegd: in de praktijk blijkt de ondergeschiktheid van het kerkrecht aan de wet van God heel verschillend te functioneren in de verschillende tradities. Het helpt ons in elk geval niet verder als we de ruimte voor het wijzigen van de kerkorde willen bepalen en beperken door een bepaalde categorie van kerkrechtelijke bepalingen als onveranderlijk buiten discussie te stellen.

De vraag blijft dus staan: is in beginsel alles voor verandering vatbaar? Valt hier theologisch nog iets meer te zeggen? In het tweede deel van dit college doe ik een poging toch een lijn uit te zetten.

Kerkrecht en oecumene

Ongeveer halverwege mijn loopbaan als deeltijdhoogleraar ging het college van bestuur van de toenmalige Theologische Universiteit Kampen in op mijn verzoek om de naam van mijn leerstoel te veranderen van ‘kerkrecht’ in ‘kerkrecht en oecumene’. Hoewel de aanleiding daartoe vrij pragmatisch was – ik wilde graag ‘oecumene’ op mijn visitekaartje hebben, en die term verviel in die tijd in de aanduiding van mijn functie bij de kerk –, zat achter mijn verzoek ook een meer fundamenteel inzicht. Dat heeft zich in de loop van de tijd alleen maar verdiept. Het gaat daarbij om het besef dat kerkrecht én oecumene elkaar raken in de ecclesiologie. Mij is er steeds veel aan gelegen geweest die driehoek van kerkrecht, oecumene en ecclesiologie verder te doordenken.

Wat betekent dat in de praktijk? Welnu, het impliceert dat zowel in het recht van de kerk als in haar betrokkenheid in de oecumenische beweging altijd weer dezelfde vragen aan de orde zijn, namelijk die naar wat we in feite bedoelen als we spreken over de kerk. Een consequentie daarvan is voor mij, dat enerzijds het kerkrecht gebaat is bij een goede oecumenische doordinking en dat anderzijds de oecumene niet optimaal kan functioneren zonder de toespitsing op de kerkrechtelijke vormgeving van de kerk. De oecumene kan het kerkrecht bewaren voor confessioneel autisme, en het kerkrecht kan de oecumene behoeden voor al te vrijblijvende theologische Spielerei. In beide

³⁵ Vgl. Canon John Rees (ed.), *The Principles of Canon Law Common to the Churches of the Anglican Communion*, London: The Anglican Communion Office 2008, 19. De anglicaanse canonist Norman Doe stelt met recht en reden vast dat praktisch alle kerken instemmen met het principe dat kerkelijke wetten dienen overeen te stemmen met en ondergeschikt zijn aan de wet van God, zoals geopenbaard in de Heilige Schrift en door de Heilige Geest. Vgl. Norman Doe, *Christian Law: Contemporary Principles*, Cambridge: University Press 2013, 388.

staat ons denken over de kerk op het spel, en juist het leggen van de verbinding tussen beide, tussen kerkrecht en oecumene, kan daarom nieuwe perspectieven openen.

De laatste jaren ontwikkelt zich – hoe kwetsbaar ook nog – een internationaal discours rond protestants kerkrecht. Twee conferenties – in Utrecht 2011, en in Pretoria 2014 – hebben aan deze internationale ontwikkeling bijgedragen, en een derde conferentie, in Princeton volgend voorjaar, is in voorbereiding. Met veel plezier heb ik daaraan meegewerkt, en ik hecht eraan met grote waardering te vermelden dat niet alleen de Protestantse Theologische Universiteit, maar ook de Protestantse Kerk in Nederland en Kerk in Actie aan het welslagen van de eerste twee conferenties in ruime mate hebben bijgedragen. In dat alles gaat het om de relatie tussen de traditie waarin wij staan en de context waarin wij vandaag kerk zijn, en om de consequenties die dat heeft en moet hebben voor het kerkrecht.³⁶

Een belangrijke impuls in de richting van een internationale en oecumenische academische discussie over het kerkelijk recht kwam recent van de anglicaanse canonist en hoogleraar Norman Doe, directeur van het Centre for Law and Religion aan de juridische faculteit in Cardiff. Hij heeft een indrukwekkende hoeveelheid werk verzet, onder meer met de publicatie van zijn boek *Christian Law: Contemporary Principles*. Daarin verwerkt hij de kerkordelijke regelingen van honderd kerken, uit tien christelijke tradities.³⁷ De door hem gebruikte Engelse term ‘principles’ kent dezelfde dubbelheid van een descriptieve en een normatieve betekenis als het Nederlandse woord ‘beginselen’. Zijn boek is een goed voorbeeld van wat mogelijk is binnen het comparatieve kerkrecht, de onderlinge vergelijking van het kerkrecht van verschillende kerken en tradities, om op grond daarvan overeenkomsten en verschillen in kaart te brengen.

Maar de vraag blijft natuurlijk of en hoe vervolgens de stap wordt gezet van vergelijkende beschrijving naar inhoudelijke waardering. Doe is helder over zijn intentie: hij wil aantonen dat er sprake is van een groot aantal door alle besproken tradities gedeelde beginselen, en hij hoopt daarmee bij te dragen aan het inhoudelijke gesprek tussen de verschillende tradities over normativiteit in het kerkrecht. Doe zelf gebruikt de uitdrukking niet, maar idealiter zouden we dus ook op kerkrechtelijk gebied moeten kunnen komen tot wat in de oecumenische ecclesiologische bezinning wordt aangeduid als een ‘gedifferentieerde consensus’, een term die in de theologische oecumene intussen een vast plek heeft gevonden,³⁸ en die veel zegt over de stand van de oecumenische dialoog. Op dit punt heeft het kerkrecht als academische discipline bepaald nog een inhaalslag te maken.

³⁶ In de conferentie van Utrecht werd dat al duidelijk uit het thema: *Protestant Church Polity in Changing Contexts*. Vgl. Janssen & Koffeman, *Protestant Church Polity*, and: Leo J. Koffeman & Johannes Smit (eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts. Case Studies. Proceedings of the International Conference, Utrecht, The Netherlands, 7-10 November, 2011. Volume II, Church Polity and Ecumenism: International Perspectives 3*, Zürich: LIT-Verlag 2014. In de conferentie van Pretoria werd het toegespitst op vragen rond ‘good governance’: hoe kan het presbyteriaal-synodale stelsel zich verhouden tot de eisen rond goed bestuur zoals die zich vandaag wereldwijd ontwikkelen, zowel op het gebied van het openbaar bestuur als dat van bijvoorbeeld het bedrijfsleven en de NGO’s?

³⁷ Daarmee laat hij naar eigen zeggen nog altijd twaalf tradities buiten beschouwing. Vgl. Norman Doe, *Christian Law*, 5. Vgl. ook: Edward L. Long, *Patterns of Polity: Varieties of Church Governance*, Cleveland, OH: Pilgrim Press 2001.

³⁸ Vgl. Hervé Legrand, ‘Receptive Ecumenism and the Future of Ecumenical Dialogues – Privileging Differentiated Consensus and Drawing its Institutional Consequences,’ in: Paul D. Murray (ed.), *Receptive Ecumenism and the Call to Catholic Learning: Exploring a Way for Contemporary Ecumenism*, Oxford: Oxford University Press 2008, 385-398.

Oecumene en ecclesiologie

In een kleine eeuw van oecumenische dialogen is veel bereikt, veel meer dan menigeen zich realiseert. Dat geldt in het bijzonder voor het nadenken over de kerk, per definitie een kernthema in de oecumenische gesprekken. Het gaat immers – naast andere thema's – over en om de eenheid van de kerk, en het zijn de kerken zelf die, met assistentie van theologen en theologische instituten, dat gesprek voeren. Intussen is sprake van een gedifferentieerde consensus: een *consensus*, want we zijn het over fundamentele vragen eens geworden, maar *gedifferentieerd*, want de wijze waarop datgene waarover we het eens geworden zijn, wordt verwoord en vorm krijgt in het kerkelijk leven en de kerkelijke instituten verschilt sterk.

Ik heb het hier over wat wel genoemd wordt de 'klassieke oecumene', het netwerk van actie en reflectie dat primair gevormd wordt door de historische tradities, zoals die in en kort na de Reformatie hun huidige gestalte krijgen. Het zijn die tradities die het hart vormen van de oecumenische beweging, met inbegrip van de theologische bezinning in het werk van Faith and Order en in de vele bilaterale dialogen. Met recht wijzen velen er op dat heel andere varianten van het Christendom vandaag de dag onze aandacht vragen. Binnen onze eigen context denkt men dan in het bijzonder aan de evangelische beweging en de Pinksterbeweging. Terecht zoekt ook de Protestantse Kerk in Nederland de laatste decennia toenadering tot deze bewegingen. En gelukkig is er ook sprake van een toenadering van die kant: in het Nederlands Christelijk Forum ontmoeten vertegenwoordigers van historische én nieuwere christelijke tradities elkaar. Maar juist als het gaat om de grote vragen van de ecclesiologie hebben naar mijn stellige overtuiging de historische tradities veel meer in huis dan bijvoorbeeld de evangelische beweging. Mijn indruk is trouwens dat dat besef ook sterk leeft bij die representanten van de evangelische- en Pinksterbeweging die zich daadwerkelijk oecumenisch engageren.

Kerkrecht en oecumene raken elkaar in het veld van de ecclesiologie, zei ik. Maar als het gaat over ecclesiologie, dan gaat het primair over de visie op het ambt. En daar ligt nu precies het kwetsbare punt in al onze discussies over kerk, oecumene en kerkelijk recht. Het ontbreekt de protestantse tradities tot op de dag van vandaag in hoge mate aan een consistente en breed gedeelde ambtsvisie.³⁹

Om dit tekort te verklaren dient men verschillende factoren in beschouwing te nemen. Om te beginnen is er het feit dat de Reformatie zich noodgedwongen sterk afzette tegen wijze waarop het ambt in de rooms-katholieke traditie in de 16^e eeuw functioneerde. Dit verzet tegen machtsmisbruik en tegen de vermenging van wereldlijke en kerkelijke macht leidde allereerst tot de afwijzing van de figuur van de bisschop, althans in de Nederlandse gereformeerde traditie. Uit een poging terug te gaan naar de Bijbelse wortels ontstond de constructie van de drie ambten van predikant, ouderling en diaken, met een grote nadruk op de gelijkwaardigheid van de ambten, en op de verworteling van alle ambten in het ambt van alle gelovigen. Van daaruit bleek het nog maar een kleine stap naar een volslagen functionalistische interpretatie van het ambt: iemand moet het werk doen. Als het erop aankomt, kon dit binnen de Protestantse Kerk in Nederland tot vandaag de dag nog wel eens de dominante kijk op de ambten zijn.

Juist op dit punt kan de oecumenische bezinning op het ambt ons verder helpen, en zo ook kaders aanreiken voor de vraag naar de ruimte voor wijziging van de kerkorde. Het is waar dat de ambtsvraag ook in de oecumene een heet hangijzer vormt. Men kan zelfs stellen dat het hier gaat

³⁹ Een veelbelovende stap is gezet met het recente rapport van de Gemeenschap van Protestantse Kerken in Europa, *Ministry – Ordination – Episkopé*, in: M. Bünker & M. Friedrich (eds.), *Ministry, Ordination, Episkopé and Theological Education*, Leuener Texte 13, Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt 2013, 15-95.

om het meest fundamentele probleem in de verhouding tussen de kerken: de differentie is nog groot. Als we het hier als protestanten, rooms-katholieken, anglicanen en orthodoxen over eens zouden worden, dan zou het relatief eenvoudig zijn om de grote kerkelijke verdeeldheid voor een groot deel te overwinnen. Niemand die daar op dit moment in gelooft. En toch is er wel het nodige gebeurd, vanaf het Limarapport over het ambt van Faith and Order (1982), tot aan het meest recente ecclesiologische rapport uit diezelfde kring, *The Church – Towards a Common Vision*.⁴⁰ Er is – bij alle verschillen in uitwerking – een grote mate van overeenstemming gegroeid over wat de kern van het kerkelijke, geordineerde ambt is, zoals kan blijken uit de volgende passage uit laatstgenoemd rapport:

“Geordineerde ambtsdragers ‘verzamelen het lichaam van Christus en bouwen het op door de verkondiging van en het onderricht in het Woord van God, door de viering van de sacramenten en door leiding te geven aan het leven van de gemeenschap in haar eredienst, haar zending en haar dienstbetoon.’ Alle leden van het lichaam, geordineerd en leek, zijn als Gods priesterlijk volk onderling met elkaar verbonden. Geordineerde ambtsdragers herinneren de gemeenschap aan haar afhankelijkheid van Jezus Christus, die de bron is van haar eenheid en zending, zoals zij ook hun eigen ambt zien als van hem afhankelijk. Tegelijk vervullen zij hun roeping in en voor de Kerk; zij hebben haar erkenning, steun en bemoediging nodig”.⁴¹

In de oecumene is op dit punt sprake van een ‘gedifferentieerde consensus’. De consensus betreft de overtuiging dat de kern van het ambt ligt in de bediening van Woord en sacramenten en, in dat perspectief, in het geestelijk leiderschap. Alles draait hier om het besef dat de kerkelijke gemeenschap, met inbegrip van het daarin functionerende ambt, afhankelijk is van Jezus Christus zelf. Dat is precies waar het in het beginsel van de ‘bruderliche Christokratie’ om gaat. Dat is ook ten diepste de zin van de openingszin van artikel V lid 1 van de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland: “Om de gemeente bij het heil te bepalen en bij haar roeping in de wereld te bewaren is van Christuswege het openbare ambt van Woord en Sacrament gegeven”. Het is de theologisch meest geladen zinsnede in de hele kerkorde, en – hoewel ook dit artikel in beginsel gewijzigd kan worden – er klinkt iets in door van een *ius divinum*.

De ruimte voor wijziging van de kerkorde is daarom niet onbepaald. Niet alles moet kunnen. De primaire zorg van de institutionele kerk ligt daarin dat de levende verkondiging onder Woord en teken, de dienst van Woord en sacramenten, doorgaat. Bepalend voor de ruimte is het besef waar het in de kerk ten diepste om gaat, nl. om de ontmoeting van God met de mensen door zijn Woord en Geest zoals die in de kern aan de orde is in de eredienst. Voor zover dat langs kerkordelijke weg kan worden bevorderd en veilig gesteld, ligt daar ook de prioriteit in alle denkbare en noodzakelijke veranderingsprocessen. Die ontmoeting vraagt zorgvuldigheid naar twee kanten, naar het ambt en naar de gemeenschap. Kerkrecht is in die zin liturgisch van aard.⁴² De ruimte wordt bepaald vanuit de kern, en daarin staat het geordineerde ambt centraal. De ruimte wordt bepaald door, is gegeven met én wordt beperkt door wat in die ruimte *gebeurt*. En dat is voor alles de Godsontmoeting, in

⁴⁰ Faith and Order Commission, *The Church: Towards a Common Vision*, Faith and Order Paper 214, Geneva: WCC 2013. Hierna: CTCV.

⁴¹ CTCV, § 19, met verwijzing naar BEM/M, § 13

⁴² Vgl. Barth, KD, IV/2, 787-805. Een typering van kerkrecht als liturgisch is gebaat bij een ‘eucharistische’ of ‘liturgische’ ecclesiologie. Vgl. voor een breed overzicht daarvan: Mattijs Ploeger, *Celebrating Church: Ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology*, (diss.), Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 7, Tilburg 2008.

Woord en Geest. De kern is dat de ordening wordt bepaald door wat gebeurt, en niet door 'stelselprincipes'. Dat inzicht bepaalt en beperkt de ruimte, maar kenmerkend voor een gedifferentieerde consensus is tegelijk: het geeft de ruimte. Wanneer de kerk op dat punt doet wat zij kan, heeft zij in tal van andere opzichten ook de ruimte om nieuwe wegen in te slaan.

In dit perspectief is heel veel kerkrecht (om het met het canonieke recht te zeggen) 'louter kerkelijk'. Het kan gewijzigd worden, al naar tijden, plaatsen en omstandigheden dat wenselijk maken. Zo kan er bijvoorbeeld de komende jaren nog een hele slag gemaakt worden als het gaat om het bevorderen van slagvaardigheid en efficiency in een kerk die niet alleen krimpt – daar ziet het althans wel naar uit – maar die vooral ook in de beleving van veel mensen een andere plaats en functie heeft dan voorheen. Het zou verstandig zijn daarbij niet te veel vast te blijven zitten in de vanzelfsprekendheden van het presbyteriaal-synodale stelsel – of althans de vorm en inhoud die dat in de Protestantse Kerk in Nederland heeft gekregen. Een discussie over aanpassingen van het stelsel kan nodig zijn, maar dient dan wel gestuurd te worden vanuit de vraag hoe de kerk ook in haar kerkordelijke bepalingen optimaal dienstbaar kan zijn aan de dienst van Woord en sacramenten.

Daarmee kom ik tot enkele afsluitende beschouwingen, met het oog op een paar suggesties die in het rapport *Kerk naar 2025* te vinden zijn. Die beschouwingen betreffen primair de kerkordelijke positie van het ambt als dienst aan het Woord, maar ik maak ook enkele kanttekeningen bij andere in het rapport naar voren gebrachte suggesties die nogal in het oog springen.

Mobiliteit

De uitspraak uit *Kerk naar 2025* die in de pers onmiddellijk de meeste aandacht trok, betrof die met betrekking tot de gewenste grotere mobiliteit van predikanten. Het rapport wijst, lijkt me, terecht op de te verwachten noodzaak van grotere flexibiliteit in dit opzicht:

Het is een zegen dat de kerk beschikt over vele predikanten. Ook in de toekomst zal er in onze kerk plaats zijn voor predikanten als geroepen dienaren van het Woord van God. Het beeld van het beroep van predikant zal in de toekomst bewegelijk zijn. (...) Eén van de vragen die opkomen is de wijze van verbintenis van de predikant aan de gemeente. Is een binding die in principe voor onbepaalde tijd is wel de meest geëigende?⁴³

In het verlengde daarvan wordt als stelling geponeerd:

(Stelling 2:) Binding in principe voor bepaalde tijd (met mogelijkheid een termijn te verlengen) is te prefereren boven de huidige voor onbepaalde tijd. Hierin komt de idee van de predikant die weet heeft van de onrust van de voeten van de apostelen beter uit. (...) Uiteraard vraagt dit om zorgvuldige uitwerking, met inachtneming van een rechtspositie van de predikanten.

Men kan wellicht de wenkbrauwen enigszins ophalen bij de poëtische zin over de 'onrust van de voeten van de apostelen'. Maar de échte vraag is, in het perspectief van wat ik hiervoor gezegd heb, of hiermee de ruimte voor de verkondiging van het Woord van God wordt veilig gesteld, of juist onverantwoord wordt beperkt.

⁴³ *Kerk naar 2025*, 14v.

Predikanten verwijzen in discussies rond dit soort vragen al snel naar de ook in de kerkorde vastgelegde “vrijheid van het ambt van predikant als dienaar des Woords”.⁴⁴ Dat is zonder twijfel een belangrijk aandachtspunt, juist vanuit de benadering die ik hier naar voren breng. In feite is dit zelfs belangrijker dan het in de stelling wel expliciet genoemde aspect van de ‘inachtneming van de – nee, daar staat: ‘een’ – rechtspositie van de predikanten’. Natuurlijk moet dat laatste goed geregeld worden, maar dat kan op verschillende manieren.

Als predikanten principieel worden aangesteld voor een bepaalde tijd, roept dit hoe dan ook de vraag op wat er na afloop van de beoogde periode gebeurt, en wie op dat moment welke bevoegdheid heeft. Daarmee komt op zichzelf zowel de vrijheid van de predikant als die van de gemeente in discussie. Die van de predikant omdat deze tot nu toe de vrijheid heeft tot aan het emeritaat te blijven waar hij of zij staat. Dat zou anders kunnen worden. Maar ook de vrijheid van de gemeente komt dan noodzakelijkerwijs in discussie, namelijk waar het gaat om het recht geheel zelfstandig te bepalen wie men als predikant wil beroepen. Het ligt voor de hand dat de predikant na afloop van de vastgestelde periode – als er geen predikantsplaats in zicht is – in elk geval recht heeft op een wachtgeldregeling. Het is ook evident dat het daarbij niet kan blijven: de kerk als geheel – en daarmee tenslotte ook de financiële positie van de plaatselijke gemeenten – is erbij gebaat dat predikanten snel weer een nieuwe plaats krijgen om als predikant actief te zijn. Men kan zich daar allerlei oplossingen bij voorstellen, maar één ding hebben ze hoe dan ook gemeen: in mindere of meerdere mate moet daarmee wel worden getornd aan de vrijheid die predikanten nu kerkordelijk hebben om wel of niet een beroep te aanvaarden én aan de vrijheid die gemeenten hebben om een predikant naar eigen voorkeur te beroepen. Anders gezegd: er verschuiven bepaalde bevoegdheden naar een niveau boven dat van de wijkgemeente, op zijn minst naar een algemene kerkenraad, maar wellicht ook naar een ringverband, een ring nieuwe stijl, of een classicale vergadering of zelfs naar een provinciaal of landelijk opererend orgaan.

Maar betekent dit ook dat de ‘vrijheid van het ambt’ op de tocht komt te staan? Dat lijkt me niet zonder meer het geval. Bij deze vrijheid gaat het in de kern om de inhoud van de verkondiging: het kan niet zo zijn dat bijvoorbeeld een kerkenraad de predikant kan opleggen om voortaan orthodoxer of juist liberaler (met excuses voor de tot op de draad versleten terminologie) te preken. Men kan zelfs argumenteren dat een grotere mobiliteit van predikanten de afhankelijkheid van de eigen gemeente beperkt, en daarmee de vrijheid van het ambt juist vergroot.

Ook nu is die vrijheid echter niet onbeperkt. De kerkorde kent in de bepalingen rond het opzicht over de verkondiging⁴⁵ de mogelijkheid dat de kerk ‘uit verkondiging en kerkelijk onderricht datgene weert wat de fundamenten van de kerk aantast, doordat het de gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift uitsluit en de gemeenschap met de belijdenis van de vaders verbreekt’.⁴⁶ Zolang het uitoefenen van de daarmee gegeven rechterlijke macht volstrekt gescheiden blijft van de bestuurlijke bevoegdheid een predikant na afloop van een kerkordelijk vastgelegde periode een andere gemeente toe te wijzen, behoeft er geen probleem te zijn. Het risico van een in dit opzicht oneigenlijk gebruik van bestuurlijke macht zou wel bestaan, maar is althans ten dele te ondervangen door zorgvuldige procedures en transparante mogelijkheden van bezwaar en beroep.

Wie voor alles wil vasthouden aan de ‘beginselen van gereformeerd kerkrecht’ zal hier mogelijk het gevaar van hiërarchie zien opdoemen. Onmiskenbaar zouden bevoegdheden naar een hoger niveau verschuiven. Naar mijn mening hoeft dat op zichzelf niet problematisch te zijn: het kan winst

⁴⁴ Ord. 3-5-2.

⁴⁵ ...en de catechese alsmede over de opleiding en vorming van predikanten; ord. 10-13 t/m 15.

⁴⁶ Vgl. ord. 10-13-1.

zijn als een meer personale uitoefening van het ambt een kans krijgt. Veel hangt ervan af hoe zulke bevoegdheden worden uitgeoefend. Dat brengt me als vanzelf bij een tweede thema, de episkopè.

Episkopè

Kerk naar 2025 sluit af met enkele denklijnen ‘rond het toezien’. Daarbij wordt deze term gebruikt als overkoepelend begrip voor de behandeling van arbeidsconflicten tussen gemeenten, kerkenraden en predikanten. Vooral op dit gebied zien we nu een grote stroperigheid in de procedures, omdat heel veel partijen betrokken zijn, naast gemeente en predikant verschillende kerkelijke organen, ieder met een eigen verantwoordelijkheid.

Het rapport biedt een drietal denkbare scenario’s om deze stroperigheid te doorbreken. Ze zijn verschillend voor zover het gaat om de inbedding in de kerkelijke structuur, afhankelijk van de wijze waarop de classicale vergadering wordt vormgegeven. Wat ze gemeen hebben, is dat een grotere bevoegdheid wordt gelegd bij personen. Het rapport spreekt eerst enigszins cryptisch van ‘een bevoegd persoon’. In een tweede scenario gaat het om ‘de voorzitter van het breed moderamen van de classicale vergadering’ (waarvan er dan een stuk of acht zijn, ongeveer evenveel als rooms-katholieke bisdommen). In het derde scenario is er een landelijk team van vrijgestelde ‘ambtsdragers/bestuurders’ (twee equivalente termen?), ook één voor elk van de acht voorziene regio’s, waarbij het denkbaar is dat deze vrijgestelde ambtsdragers tevens ieder voorzitter zijn van een regionaal college voor de visitatie, met de bevoegdheid bindende besluiten te nemen.

Ik heb het niet bedacht, maar als je het mij vraagt wijst hier alles in de richting van een bisschop die is ingekaderd in een meer collegiale structuur.⁴⁷ Let wel, ik heb het dan dus over een eigen protestantse vormgeving van een episcopaal ambt, niet over een kopie van de rooms-katholieke bisschop die we kennen. De bevoegdheden van deze laatste, zowel wetgevend als bestuurlijk en rechtsprekend, blijven veel en veel groter dan wij ons in de protestantse traditie kunnen voorstellen. Maar dat neemt niet weg dat een ‘bevoegd ambtsdrager’ zoals die hier in *Kerk naar 2025* wordt gesuggereerd op een aantal punten veel lijkt op het profiel van de bisschop zoals die vandaag de dag in oecumenische dialogen naar voren komt. Het gaat hoe dan ook om een meer persoonlijke uitoefening van het ambt, en daarbij om een accent op wat hier het ‘toezien’ genoemd wordt, maar wat feitelijk beter als het ‘opzien’ kan worden omschreven, en opzien is alleen terminologisch al het hart van het episcopale ambt. Deze episkopè is – naar de bestaande gedifferentieerde consensus in de oecumenische bezinning – het hart van het geordineerde ambt. En als het eruit ziet als een bisschop en klinkt naar een bisschop, waarom zouden we het dan ook maar niet gewoon bisschop noemen? Ik hoop duidelijk gemaakt te hebben dat het eventuele beroep op ‘gereformeerde beginselen van kerkrecht’ in dit verband op mij in elk geval weinig indruk maakt.

Trouwens, waarom zou een dergelijke figuur alleen een rol kunnen spelen bij de behandeling – achteraf! – van arbeidsconflicten tussen gemeenten, kerkenraden en predikanten? Hij of zij zou toch ook preventief van belang kunnen zijn, als *pastor pastorum*, als teamleider, als visitator, of hoe men een en ander ook maar wil typeren en nader invullen? Juist zo zou de kerk de ruimte voor wijziging van de kerkorde kunnen vinden in een oecumenische context, om zo te zoeken naar noodzakelijke nieuwe vormen.

Hier ligt veel ruimte voor wijziging van de kerkorde in een voluit oecumenische richting.

⁴⁷ Overigens spreekt ook Dr. Arjan Plaisier, de scriba van de Protestantse Kerk in Nederland, in dit verband al over ‘bisschoppelijke gaven’, in een interview in het Nederlands Dagblad van 27 maart 2015.

Dankwoord

Nu ik aan het eind van deze rede, en daarmee aan het einde van mijn actieve loopbaan als hoogleraar van deze universiteit ben gekomen, wil ik tenslotte graag mijn dankbaarheid jegens velen tot uitdrukking brengen.

Allereerst dank ik het college van bestuur. Door de jaren heen heb ik in Kampen, Utrecht en Amsterdam met dit college in verschillende samenstellingen en onder verschillende benamingen te maken gehad. Uiteraard waren er af en toe verschillen van inzicht, maar ik heb groot respect voor de wijze waarop alle betrokkenen deze verantwoordelijkheid hebben gedragen door ingewikkelde transitie heen. Dat u het mij hebt mogelijk gemaakt na mijn 65e verjaardag nog enkele jaren in deeltijd door te werken, heb ik als een groot voorrecht ervaren.

Mijn leeropdracht – en gedurende enkele jaren de dubbele aanstelling in Kampen en Utrecht/Leiden – bracht met zich mee dat ik meer dan praktisch alle andere collega's de wetenschappelijke en ondersteunende staf in volle breedte heb leren kennen: ik moest immers op alle locaties college geven. Ik heb me onder u altijd en overal thuis gevoeld. Ik heb me na mijn benoeming aan het Hervormd Theologisch Wetenschappelijk Instituut in 2004 wel eens verbaasd over de vooroordelen in Utrecht en Leiden tegen Kampen en vice versa. Het was goed en mooi, onder de *simplex ordo* en onder de *duplex ordo*. Mijn dank, lieve collega's, aan u allen voor de wijze waarop we konden samenwerken. Ik denk daarbij in het bijzonder aan diegenen met wie ik door de jaren heen samen cursussen mocht verzorgen, en niet in de laatste plaats aan de leden van de examencommissie. Ik heb daarin met veel plezier mijn rol gespeeld.

Men zegt wel eens dat je op het hoogtepunt moet stoppen. Eerlijk gezegd heb ik niet het gevoel dat ik dat doe – ik zie nog vele mogelijkheden en heb nog wel wat plannen –, maar het is niet anders, en ik heb er vrede mee. En misschien blijkt achteraf wel dat dit inderdaad het hoogtepunt was.

Het lijkt misschien obligaats, maar dat is het zeker niet, als ik vervolgens mijn echtgenote Greetje noem. Toen ik het ambt van hoogleraar kerkrecht aanvaardde, begon zij – overigens niet om die reden – aan een studie rechten. In de ruim twintig jaar waarin zij zich ontwikkelde tot een uitstekende advocaat hebben we veelvuldig over tal van juridische vragen gesproken, onderweg, aan tafel en soms zelfs in bed. Mijn feeling voor de juridische kanten van het kerkrecht is daardoor zeer toegenomen. Hoezeer los daarvan een thuisbasis met Greetje als mijn vrouw, en met onze drie prachtige kinderen en hun partners, en niet te vergeten onze twee kleinkinderen, en zeker ook vele goede vrienden om ons heen, van betekenis is voor plezier in leven en werk, dat heeft u wellicht af en toe vermoed, maar dat verkies ik hier niet in detail tot uitdrukking te brengen. Ik ben jullie heel dankbaar!

Tenslotte. Als mij bij gelegenheid gevraagd werd mijzelf te introduceren, zei ik vaak allereerst: ik ben predikant. Zo is het voor mij altijd geweest: als predikant ben ik ook hoogleraar, en niet omgekeerd. Als predikant wist ik mij geroepen bij te dragen aan de opleiding en vorming van een nieuwe generatie predikanten. Daar, in dat je geroepen weten, heeft als het erop aankwam steeds mijn diepste motivatie gelegen. Mijn grootste dank gaat daarom uit naar Hem die – om het met Huub Oosterhuis te zeggen – “ons in zijn dienstwerk heeft gewild, die het gewaagd heeft onze hand te vragen” (Lied 362:2).

“Vrees niet, Hij gaat met ons, een weg van dagen” – dat moet genoeg zijn.

Ik heb gezegd.